

درس آشنایی با مقدمات تفسیر استاد سید مجتبی نورمفیدی

تاریخ: ۱۹ دیماه ۸۹
مصادف با: ۴ صفر ۱۴۳۲
جلسه: ۱۳

موضوع کلی: اسباب نزول
موضوع جزئی: مکی و مدنی بودن سُور

«الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد وآله الطاهرین و اللعن علی اعدائهم اجمعین»

بحث ما در مورد تأثیر شناخت سوره های مکی و مدنی در فهم و تفسیر آیات قرآن بود، عرض کردیم برای اینکه روشن شود تا چه اندازه شناخت سوره های مکی و مدنی در تفسیر و فهم آیات قرآن تأثیر دارد مواردی را ذکر می‌کنیم که در جلسه گذشته به یک مورد اشاره کردیم.

مورد دوم:

مربوط به آیاتی است که درباره اهل بیت نازل شده، اگر ما بخواهیم به آیات قرآن در مسئله امامت و فضائل اهل بیت استناد بکنیم مکی بودن یا مدنی بودن آنها تأثیر دارد مثلاً آیاتی که در مورد اهل بیت نازل شده بیشتر مدنی است، آیه های هفت تا دوازده سوره انسان(دهر) « وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا، إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكْرًا، إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا، فَوَقَاهُمُ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ وَ لَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَ سُورًا، وَ جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِيرًا»^۱ در مورد بیماری حسنین بود که گفته اند این دو عزیز بیمار بودند، پیامبر با جمعی از اصحاب به عیادت آنها رفتند و به امیرالمؤمنین(ع) و فاطمه زهرا(س) فرمودند اگر می‌خواهید که اینها خوب شوند نذر کنید که روزه بگیرید و این دو بزرگوار نذر کردند و سه روز روزه گرفتند و در هر سه روز موقع افطار نیازمندی آمد و ایشان غذای خودشان را به نیازمند دادند و در این موقع بود که آیات هفت تا دوازده سوره انسان نازل شد، مرحوم طبرسی روایات زیادی را گرد آوری کرده که این سوره در رابطه با چه مناسبتی است و اثبات می‌کند که تمام آیات سوره انسان مدنی است اما بعضی برای اینکه این فضائل به اهل بیت اختصاص پیدا نکند اصرار داشتند که این سوره مکی است مثلاً عبدالله بن زبیر از جمله کسانی است که می‌گوید این سوره مکی است و با این حرف می‌خواهد بگوید در زمان نزول این سوره حسنین متولد نشده بودند تا گفته شود این سوره در شأن اهل بیت نازل شده، به هر حال سوره انسان مورد اختلاف است که آیا مکی است یا مدنی؟ پس یکی از تأثیرات شناخت مکی یا مدنی بودن آیات این است که حداقل معلوم شود که آیا آیات امثال سوره انسان به فضائل اهل بیت مربوط می‌شود یا نه؟

۱. انسان، آیات ۸ تا ۱۲.

مورد سوم:

مسئله نسخ است، بعضی معتقدند که در قرآن نسخ واقع نشده خصوصاً نسخ قرآن به قرآن، اما در مقابل بعضی دیگر چیزی حدود ۲۲۰ آیه از آیات قرآن را منسوخ می‌دانند، یکی از راههایی که به ما کمک می‌کند برای اینکه بفهمیم آیا آیه ای بوسیله آیه‌ی دیگر نسخ شده یا نه، شناخت مکی و مدنی بودن آیات قرآن است. مثلاً به عنوان نمونه آیه «وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأَجَلٌ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا»^۲ این آیه مربوط به ازدواج موقت است، عده‌ای این آیه را منسوخ می‌دانند و می‌گویند این آیه نسخ شده، شافعی آیه پنج تا هفت سوره مؤمنون را که خدا می‌فرماید: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَعْيُنِنَا حَافِظُونَ، إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ، فَمَنْ ابْتِغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ»^۳ نسخ آیه فوق می‌داند، حالا بحث این است که آیا واقعاً این آیه می‌تواند نسخ آیه ۲۴ سوره نساء باشد یا نه، یکی از راه‌های تشخیص، این است که بدانیم کدام یک از این آیات مکی و کدام یک مدنی است، سوره مؤمنون تماماً مکی است لذا این سوره نمی‌تواند نسخ آیه ۲۴ سوره نساء باشد پس اجمالاً یکی از راه‌های فهم نسخ و منسوخ شناخت مکی و مدنی بودن سوره‌های قرآن است.

سؤال: آیا سوره‌های مکی همیشه مقدم بر سوره‌های مدنی هستند؟

استاد: درست است که غالباً سوره‌های مکی مقدم بر سوره‌های مدنی هستند اما الزاماً اینطور نیست که سوره‌ها و آیاتی که در مکه نازل شده‌اند همیشه مقدم بر آیاتی باشند که در مدینه نازل شده‌اند چون ما آیات زیادی داریم که بعد از فتح مکه در مکه نازل شده‌اند و زمان نزول آنها بعد از آیات و سوره‌هایی بوده که در مدینه نازل شده‌اند. از روایات ترتیب نزول معلوم می‌شود که ۸۶ سوره از سوره قرآن مکی و ۲۶ سوره مدنی می‌باشد.

ملاکهای مدنی و مکی بودن سوره‌ها قرآن:

برای مکی بودن و مدنی بودن آیات و سوره‌های مکی و مدنی بودن آنها اشاره می‌کنیم:

(۱) **ملاک اول:** بعضی ملاک مدنی بودن و مکی بودن را هجرت قرار داده‌اند یعنی گفته‌اند: هر سوره‌ای که قبل از هجرت نازل شده باشد مکی و هر سوره‌ای که بعد از هجرت نازل شده مدنی است، اگر این ملاک قرار دهیم، مکان هیچ مدخلیتی در مکی و مدنی بودن سوره‌ها ندارد چون ممکن است سوره‌ای بعد از هجرت اما در مکه نازل شده باشد و یا در سفر نازل شده باشد که طبق این ملاک (هجرت) این سوره مدنی می‌باشد گرچه در مدینه نازل نشده است.

نکته: منظور از هجرت، که آن را ملاک مکی و مدنی بودن قرار داده‌اند، ابتداء شروع هجرت نیست بلکه منظور، بعد از ورود پیامبر(ص) به مدینه است لذا آیاتی که در طول سفر از مکه به مدینه و در بین راه نازل شده مکی می‌باشند مثل آیه: «إِنَّ الْأَذَىٰ

۲. نساء، آیه ۲۴.

۳. مؤمنون، آیات ۵ تا ۸.

فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ^۴ که این آیه مکی است چون قبل از ورود به مدینه و در بین راه نازل شده است.

(۲) **ملاک دوم:** نزول در مکه یا مدینه است، یعنی هر چه در مکه و اطراف آن نازل شده مکی و هر چه در مدینه و اطراف آن نازل شده مدنی می‌باشد، طبق این ملاک فرقی نمی‌کند که نزول بعد از هجرت باشد یا قبل از هجرت، در این صورت آیات و سُورِی که در مکانی غیر از مکه و مدینه و اطراف و حوالی مکه و مدینه نازل شده، نه مکی هستند و نه مدنی، بر اساس این ملاک آیاتی که بعد از فتح مکه و در مکه نازل شده‌اند مکی می‌باشند ولو اینکه بعد از هجرت نازل شده باشند.

(۳) **ملاک سوم:** اینکه گفته‌اند ملاک مکی یا مدنی بودن آیات و سُورِی، مخاطب آنهاست یعنی اگر مخاطب آیات و سور مشرکان باشند مکی هستند و اگر مخاطب، مؤمنان باشند مدنی هستند، مثلاً اگر خطاب «یا ایها الناس» باشد آن آیه مکی است و اگر خطاب «یا ایها المؤمنون» باشد آیه مدنی است.

(۴) **ملاک چهارم:** کوتاهی یا بلندی آیات و سُورِی است، آیات و سُورِی که کوتاه‌ترند مکی و آیات و سُورِی که بلندترند مدنی هستند، البته این را به نوعی توجیه می‌کنند و می‌گویند: چون در مکه هنوز آن آمادگی ذهنی و روانی لازم، نبوده به همین خاطر آیات و سوره‌ها کوتاه‌تر و پیام‌های الهی مختصرتر بوده‌اند ولی در مدینه چون آمادگی مردم بالاتر رفته بود آیات و سُورِی طولانی‌تر بوده‌اند.

(۵) **ملاک پنجم:** اینکه آیات متضمن اصول اعتقادی و دعوت به اسلام از خصوصیات سُورِی مکی می‌باشد اما آیات متضمن تفصیل احکام و شریعت از خصوصیات سُورِی مدنی است.

(۶) **ملاک ششم:** اینکه آیاتی که در آنها به اخلاق و استقامت در عقیده و ترک عناد، دعوت شده مکی و آیاتی که در آنها به مسئله اهل کتاب و به میانه‌روی در فکر و اندیشه و عمل و مسئله‌ی منافقین اشاره شده مدنی می‌باشند.

(۷) **ملاک هفتم:** اینکه آیاتی که دارای شدت لحن هستند مکی و آیاتی که با لحن نرم و ملایم بیان شده‌اند مدنی هستند.

(۸) **ملاک هشتم:** اینکه هر سوره‌ای که سرگذشت انبیاء سلف و امتهای پیشین را بیان کند مکی و هر سوره‌ای که از تکالیف و حدود شرعی سخن گفته باشد مدنی هستند.

حق در مسئله:

به نظر می‌رسد هیچ کدام از ملاک‌های گفته شده کلیت ندارد، ممکن است هر کدام از این ملاک‌ها مبین یک خصوصیت غالبی باشد یعنی مثلاً بیشتر آیات مکی در مکه نازل شده و یا اینکه بیشتر آیات مکی قبل از هجرت نازل شده و در مقابل بیشتر آیات مدنی بعد از هجرت نازل شده باشد، ولی اینطور نیست که این ملاک‌ها کلیت داشته باشد.

۴. قصص، آیه ۸۵.

به نمونه‌هایی از نقض‌هایی که به بعضی از ملاک‌های فوق وارد شده اشاره می‌شود:

الف) ملاک هفتم این بود که آیاتی که دارای شدت لحن هستند مکی و آیاتی که با لحن نرم بیان شده‌اند مدنی هستند، این نمی‌تواند یک ملاک کلی در مکی و مدنی بودن آیات و سُور باشد و این ملاک با آیات مربوط به ربا «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِن تُبِتُّمْ فَلَكُمْ رُؤْسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُونَ وَ لَا تُظْلَمُونَ»^۵، نقض می‌شود، چون آیات مربوط به ربا مدنی هستند و در عین حال لحن آن آیات شدید می‌باشد در صورتی که در ملاک هفتم گفته شد لحن آیات مدنی نرم و ملایم می‌باشد.

سؤال: ما گفتیم یکی از ملاک‌های مکی بودن این است که لحن آیه شدید باشد و اگر لحن آیه ملایم باشد دال بر این است که آیه مدنی است، شما برای نقض این ملاک به آیه فوق استناد کردید که مدنی است و در عین حال لحن آن هم شدید می‌باشد اشکالی که پیش می‌آید این است که کلام خلاف فرض است زیرا فرض ما این است که ملاک مکی و مدنی بودن آیات، شدت و نرمی لحن آیه است پس آیه فوق که شما به آن استناد کردید مکی می‌باشد نه مدنی، چون لحن آن شدید است و شما نمی‌توانید به عنوان دلیل نقضی به آن استناد کنید.

استاد: مکی و مدنی بودن آیات و سُور، توسط روایات ترتیب النزول بیان شده و مشخص شده که ۸۶ سوره مکی و ۲۶ سوره مدنی هستند و اینطور نیست که ما با این ملاک‌ها خواسته باشیم مکی و مدنی بودن آیات و سُور را بیان کنیم بلکه مکی و مدنی بودن آنها معلوم است و ما می‌خواهیم ببینیم میزان برای اینکه این تعداد سوره مکی و این تعداد سوره مدنی بیان شده‌اند چیست و ملاک‌هایی که بیان شد فقط برای این است که معیار در مکی بودن و مدنی بودن سُور را بفهمیم نه اینکه با آن ملاک‌ها بخواهیم اصل مکی و مدنی بودن سُور را مشخص کنیم.

نقض دیگر بر ملاک هفتم اینکه آیات مربوط به منافقین و بعضی از اهل کتاب و یا آیات سوره براءت از جمله آیاتی هستند که در مدینه نازل شده‌اند ولی در عین حال که در مدینه نازل شده‌اند لحن این آیات شدید می‌باشد، پس مدارا و نرمی آیات را نمی‌شود ملاک مدنی بودن قرار داد، در مقابل، بعضی از آیات مکی را داریم که لحن آنها نرم و ملایم می‌باشد مثل آیه: «قُلْ یا عِبَادِیَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَی أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِیمُ»^۶، این آیه در مکه نازل شده در عین حال لحن آن نرم و ملایم است پس نمی‌توان گفت که ملاک مکی بودن فقط شدت لحن است.

ب) در ملاک پنجم گفتند آیات و سُوری که متضمن تشریح و قانونگذاری هست مدنی است اما آیاتی که به اصول اعتقادی و دعوت به اسلام مربوط است مکی می‌باشد، این ملاک هم موارد نقض دارد مثلاً سوره اسراء که در مکه نازل شده احکام اولیه

۵. بقره، آیه ۲۷۸ و ۲۷۹.

۶. زمر، آیه ۵۳.

مربوط به حرام‌ها و حلال‌ها را بیان کرده، لذا نمی‌توان گفت که تشریح منحصر در آیات مدنی است و آیات مکی فقط به مسائل اعتقادی پرداخته است.

ج) ملاک چهارم که بلندی و کوتاهی آیات و سُور را ملاک مکی و مدنی بودن ذکر کرده‌اند مورد اشکال است مثلاً سوره انعام که ۱۵۶ آیه دارد و یا سوره اعراف که ۲۰۶ آیه دارد و سوره مؤمنون که ۱۱۸ آیه دارد و سوره انبیاء که ۱۱۲ آیه دارد همگی مکی هستند و در مقابل بعضی از سوره‌های کوچک، مدنی هستند از جمله سوره نصر و سوره زلزال، پس بلندی و کوتاهی آیات و سُور هم، نمی‌تواند دلیل تام مکی و مدنی بودن آنها باشد.

لذا هیچ کدام از ملاک‌هایی که ذکر شد نمی‌تواند ملاک مطلق، برای مکی یا مدنی بودن آیات و سُور قرار بگیرد. پس ملاک واقعی برای مکی و مدنی بودن آیات و سُور روایات می‌باشد که در مواردی که روایت وجود دارد به روایت اخذ می‌کنیم و در مواردی که روایت وجود ندارد به قرائن و شواهد تاریخی و غیره رجوع می‌کنیم.

بحث جلسه آینده: بیان موارد اختلافی در مکی و مدنی بودن بعضی از آیات و سُور بحثی است که در جلسه آینده به آن اشاره خواهیم کرد.

«والحمد لله رب العالمین»